

AZ EMBERI TEVÉKENYSÉG HATÁSA A TÁJ FEJLŐDÉSÉRE A KÖRÖSSZÖGBEN A XVIII. SZÁZADTÓL NAPJAINKIG

Kovács László¹

Bevezetés

A természeti földrajzi környezet és az emberi társadalom kölcsönviszonya és egymásra hatása rendkívül bonyolult, mely időben és térben különbözőképpen jelentkezik. Az ember tevékenysége egy meghatározott földrajzi területhez kapcsolódik, és a viszonylag gyorsan változó társadalom ott hagyja nyomát az emberi mértékkel lassabban alakuló, formálódó tájon. Az Alföld területe az ember megjelenése óta már több ezer éve van kitéve kisebb – nagyobb átalakításnak, melynek eredményeképp egy a korábitól teljesen eltérő táj született. Ez idő alatt az ember természetátalakító tevékenységének intenzitása és mértéke különböző tényezők eredményeként folyamatosan változott.

Egy táj történetének vizsgálatakor nemcsak a múlt eseményei tárulnak fel, hanem eredményeként előrevetíthető annak jövőbeni fejlődési irányai is. Ismerete elősegíti, hogy a megfelelő tevékenységek megvalósításával a jövőben a táj a lehető legkisebb mértékben károsodjon, ezáltal értékei az utókor számára fennmaradnak.

A kistáj rövid földrajzi jellemzése

A Körös – Maros közti síkság ÉNy-i részén elhelyezkedő 400 km² területű kistáját ÉNy-on a Hármas – Körös, Ny-on a Kurca, D-en a Veker alluviuma, míg K-en a szarvasi Holt – Körös határolja.

A 80 – 96 m közötti tszf-i magasságú, a Hármas- Körös völgyétől a marosi hordalékkúp felé enyhén emelkedő alacsony, ármentes síkság szerkezeti–morfológiai szempontból egy fiatal (holocén) süllyedékterületre és egy idősebb, folyószabdalta pleisztocén végi (würm) peremvidékre tagolható. A felszint morotvák, elhagyott folyómedrek kusza hálózata tagolja, gyakoriak a 3-4 m magas kunhalmok. Az Ós-Tisza medermaradványai alapvetően meghatározták a Hármas-Körös holocénbeli mederfejlődését és ártéri mocsarainak, vízállásainak kialakulását. (Borsy, 1996.) A Körösszög felszínének változatosságát éppen ezek az elhagyott medrek adják.

A Hármas-Körösnek az Öcsödtől Ny-ra levő 43 km-es szakasza tartozik a tájhoz. A Kurca a Vekeréri-főcsatorna torkolatáig a tájhatáron folyik. A többi vízfolyást a Hármas-Körös veszi fel. Igen száraz, gyér lefolyású terület. Állóvizei között a 13 meandertó említhető, két kis természetes tava jelentéktelen.

A kistáj talajföldrajzilag jól jellemezhető, mivel itt a Körös-Maros közti síkság talajtípusaitól eltérő tulajdonságú réti csernozjomok alakultak ki, melyek felső szintjeiben kilúgozottak, a terület 39%-át foglalja el. Mélyben sós változatai 31%-ot képviselnek. Az ugyancsak löszös anyagon kialakult szikes talajok az összterület 13%-án, a gyakorlatilag terméketlen réti szolonyecek 6%-án, a valamivel kedvezőbb adottságú sztyeppesedő réti szolonyecek 7%-án fordulnak elő. Az öntés réti talajok aránya 17%.

A csekély kiterjedésű, erdészetileg hasznosított területek elszórtan helyezkednek el, zömében lombos és fenyőerdők alkotják. A terület legnagyobb részén mezőgazdasági művelés folyik. (Marosi, 1990.)

¹ Kovács László, környezetvédelmi üzletágvezető, Hazai Térségfejlesztő Rt.; doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem, Éghajlattani és Tájföldrajzi Tanszék; kovacs1@freemail.hu

A táj változása a XVIII. század előtt

Az első feltárt települések a kora neolitikumból, a Körös kultúra idejéből ismeretesek. A feltárt települések az óholocén-holocén medrek partjain lineárisan terjeszkedtek, ami egyértelműen arra utal, hogy életükben meghatározó szerepe volt a víznek. A gazdálkodás fejlődésével a lakosság száma, a települések mérete növekedett, fokozatosan csökkent viszont az erdők aránya és nőtt a gyomnak számító növények mennyisége. Honfoglaló őseink letelepedésének legfontosabb térszínei az ártér és az ármentes területek határzónája volt. A téli szállások fokozatosan állandósultak, a kereszténység terjedése, valamint a feudális rend megszilárdulása révén templomos falvakká alakultak. Kiterjedt, sűrű aprófalvas településrendszer alakult ki, a településeket művelt földek szegélyezték. Azonban ezek csak szigetként jelentek meg a gyepes és a mocsarak között. Az erdők pusztulása felgyorsult. A kultúrtáj állandósult. (Tóth – Molnár – Bíró – Forgách, 1996.). Az Árpádkor végén a fejlődés gazdasági, társadalmi valamint politikai okok miatt megtorpan, a pusztasodás folyamata megindul. Nagy határú, sűrűn lakott falvak kialakulása kezdődik meg, melyek a későbbi mezővárosok előzményeit képezték. Az újabb lendületet kapott fejlődés a török hódoltság ideje alatt megszakad, a terület elnéptelenedik. Ez a 150 év az Alföldön járt a legjelentősebb demográfiai, településhálózati és gazdálkodási struktúraváltozásokkal. (Hajdú, 2000.) Ezen időszak eredménye a Körösszög jelentős területeinek elmocsarasodása valamint egy másodlagos vegetációjú sztyepptáj kialakulása, azaz „visszatermesztetése”.

A táj változása az 1700-as évektől napjainkig

A 1700-as évek első felében megindul az újranevesítés. A XVIII. században azok a falvak éltek újjá, amelyek a folyó közelébe estek, s olyan kiemelkedésen, amelyet rendszerint kiáradó folyó nem önt el. Ezeket a helyeket Mendöl Tibor energikus helyeknek nevezte. (Mendöl, 1928.) Ekkor települt újra Békésszentandrás, Kunszentmárton és Öcsöd. Az eredetileg szűkebb határral rendelkező települések az elpusztult falvak határait a magukéhoz csatolva nyerték igen nagy kiterjedésű, É-D-i irányban hosszan elnyúló külterületüket. Az északra eső területek a Körösön túl helyezkednek el, míg a délebbi határrész a magasabb löszös hát területén. Az alacsonyabb fekvésű, árvízjárta északi térség kiemelkedő háttal inkább a legeltetés számára, a déli jó talajminőségű, magasabb terület pedig a földművelésre biztosított kedvező lehetőségeket mindenkor. (Novák, 1986.)

Az I. katonai felmérés által készült térképek nyújtanak a korábbiakhoz képest hiteles képet a XVIII. század végének állapotáról. **(1. ábra)** A folyó ekkor még saját medrében folyik, hatalmas kanyarulatokat képezve. Komolyabb vízrendezésről nem beszélhetünk még ebből az időszakból. A települések a lehetőségükre álló árvízmentes löszháttakat teljesen benőtték, és a mocsarak fejlődéseiknek teljes mértékben gátat szabott. A területet hálózatosan a helyiek által ereknek nevezett (Kiritó, Horga, Nagy-ér, Jaksor), egykori hatalmas folyómedrek szőtték át, melyek megélhetési forrásként is szolgáltak az itt élők számára (Enyedi, 1994.), ezek voltak a régi vízrendszer tápláló csatornái, egyben átfolyási helyei. (Tóth, 1997.) Egy igen változatos mocsárvilág jellemezte a területet, ahol az állandó vagy éppen időszakos vízborítások meghatározóak voltak, amelyekből a lakott területek szigetként emelkedtek ki. A mocsaras környezet miatt a földművelés nagy valószínűséggel csak a magasabb háttakat érinthette. A mai települések akkoriban kialakult településmagjai, az ún. belsősegek, valamint az úthálózat még a mai napig magukon hordozzák a természet formáló erejének nyomait.

A XIX. század második felében lezajlott folyószabályozás a táj korábbi arculatát teljesen megváltoztatták. A Körösök szabályozására az 1840-es évektől történtek érdemi lépések. Ennek fő indoka a folyó egyre gyakoribb és hevesebb árvizei voltak. Ezt támasztja alá az

alábbi részlet abból a levélből, melyet Öcsöd község előjárói küldtek Békés Vármegye vezetőinek 1830. augusztus 1-én.

„A Körös Vízének hirtelenebbi még áradásait és kártékony ki csapásait néhány esztendőök ólta, jelesen az 1816-ik esztendőtől fogva oly sűrűnek és gyakorta valónak tapasztallyuk, hogy akármilyen okból eredő oly hirteleni és sűrű fel duzzadása és Határunknak nem csak a lapályos, de még a hátsabb részeit is az elborítgatással vesztegető dühe ellen panaszra fakadni annál inkább kénytelenek vagyunk, mert az is tapasztalásunkban van minékünk, hogy az ide onnét felyülről le rohanó Hármás Körös Vízével még néha – valamint az idén is – a Berettyófel dizzadt vize is magát egyesítvén az eképpen itten, mint a Tiszai torkolathoz közel lévő helyen szerfelett meggyült nagy bővségű Vízet, a Tisza csak lassan – sőt ha az is áradásban van – annál lassabban és késedelmebben fogadhatván el, az el terült sok víz rajtunk marad és vesztegel.”

(Békés Megyei Levéltár, Öcsöd község iratai 7/1830.)

Árvízvédelmi töltések közmunkaerővel, lassan és a különféle szakaszokon minden összehangolás nélkül készültek. Eredményeképpen az árvízveszély alig csökkent. Huszár Mátyás alapos felmérésére támaszkodva Beszédes József készítette el a szabályozások első tervét, melynek véglegesítését Bodoki Károly végezte el 1848 tavaszára. 1855-ben tömegmértű közmunkával és következtelenül kezdtek neki a szabályozásnak, de csak hamar kiderültek a hibák és visszatértek Bodoki eredeti elgondolásaihoz. Szarvas és Öcsöd körzetében a kanyarok levágásával gyorsította meg a víz lefolyását a szabályozás. A munkálatok méreteit nagyon jól mutatja, hogy a Kunszentmártontól Öcsödig tartó szakaszon hat átvágással 11430 ölről 2280 öltre, míg az Öcsöd – Szarvas közötti szakaszon pedig három átvágással 22310 ölről 2770 öltre rövidítették a medret. (Szabó, 1987.) A későbbi felmérések során készült térképeken nagyon jól figyelemmel lehet kísérni, ahogy a hajdan hatalmas kiterjedésű természetes élőhelyek miképp váltak egyre csökkenő méretű szigetekké a kultúrtájban. Az átvágások és a gátépítések révén az ártér gátak közé szorult, a nedves foltok fokozatosan kiszáradtak, a szántók robbanásszerűen tért nyertek (Öcsöd határában az 1855-ben kimutatott 8573 kat. hold szántó föld 1895-ig 14499 kat. holdra emelkedett). (Szabó, 1987.)

A korábban vízjárta területeken a gátak megépítése után már csak a rendszeresen megjelenő tavaszi belvíz okozott nehézségeket, így az 1900-as évek elején megkezdődtek a belvízrendezési munkák.

A II. világháború utáni nagyüzemi mezőgazdálkodás a táj sokszínűségének további csökkenését eredményezte, és az addig megmaradt értékek jelentős részének pusztulását eredményezte. Az eredmény egy természeti értékekben nem túl gazdag, viszonylag egyhangú kultúrtáj lett. (2. ábra)

A táj történetének ismeretében egy olyan fejlődési irány vázolható fel, melynek hiányában a jövőbeni fejlesztések megalapozatlannak tekinthetők. A ma is fejlődő és alakuló táj jövőjét a tudatos területfejlesztés eszközei határozzák meg. Magyarországon az 1990-es években a program típusú területfejlesztés alakult ki, amelyben több éves időintervallumra határozzák meg a szükséges feladatokat. Az első anyagokban ezen feladatok meghatározása többségében helyi, az aktuális problémák szintjén valósult meg és azon túl nem látott. Amellett, hogy nem keresték az összefüggéseket, a várható hatásokat sem értékelték ki kellő alaposással, holott a területi tervezés alapját éppen az jelentené, hogy egy távoli cél eléréséhez milyen feladatok megoldása útján juthat el egy térség. A táji sajátosságok és értékek megőrzése kiemelkedő fontosságú. Az elmúlt években felismerték és tudatosult, hogy

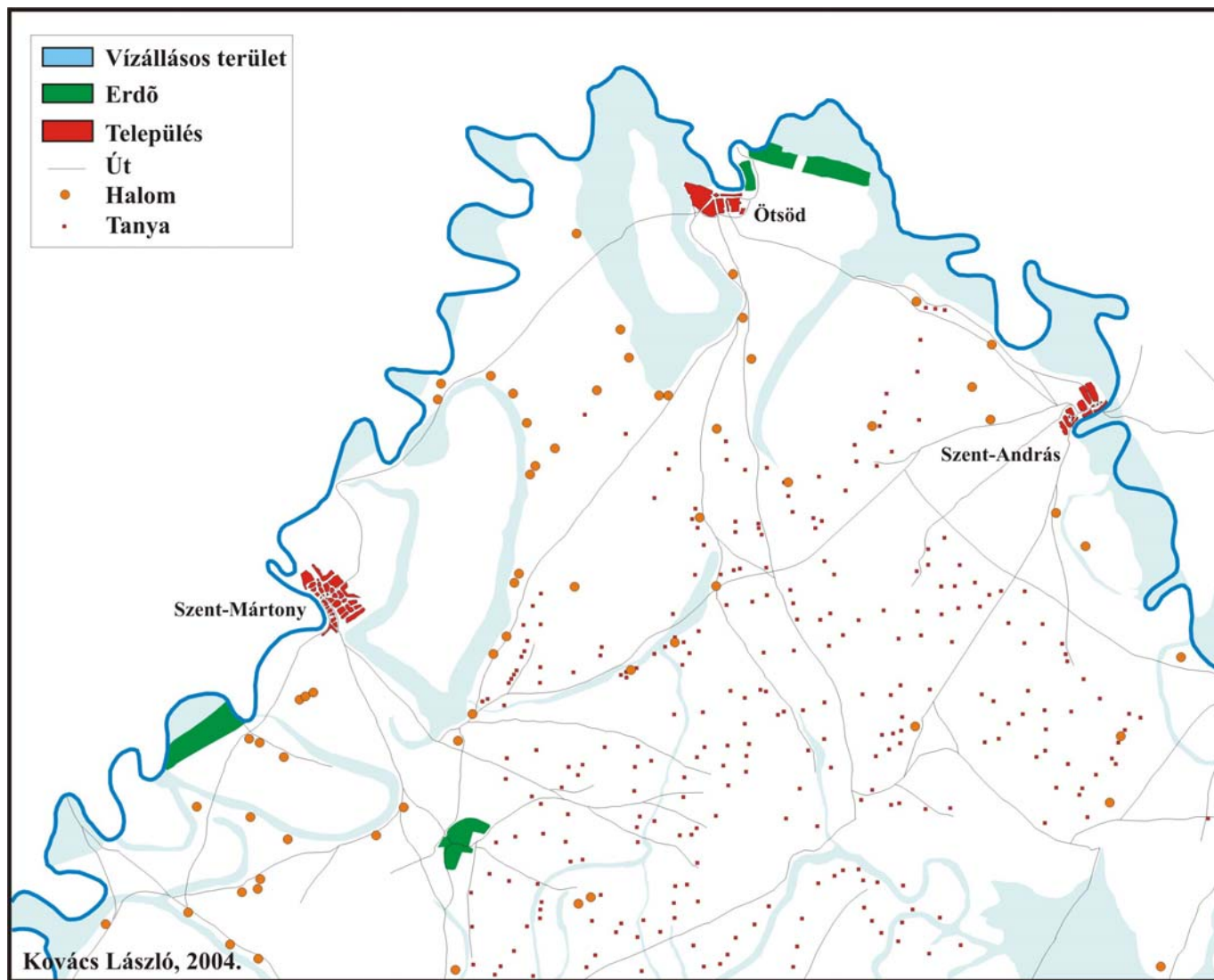
a Körösszög az elmúlt évszázadok drasztikus átalakítása ellenére jelentős természeti értékekkel rendelkezik, melyek fokozott védelmével megőrizhetővé válnak az utókor számára.

Összefoglaló

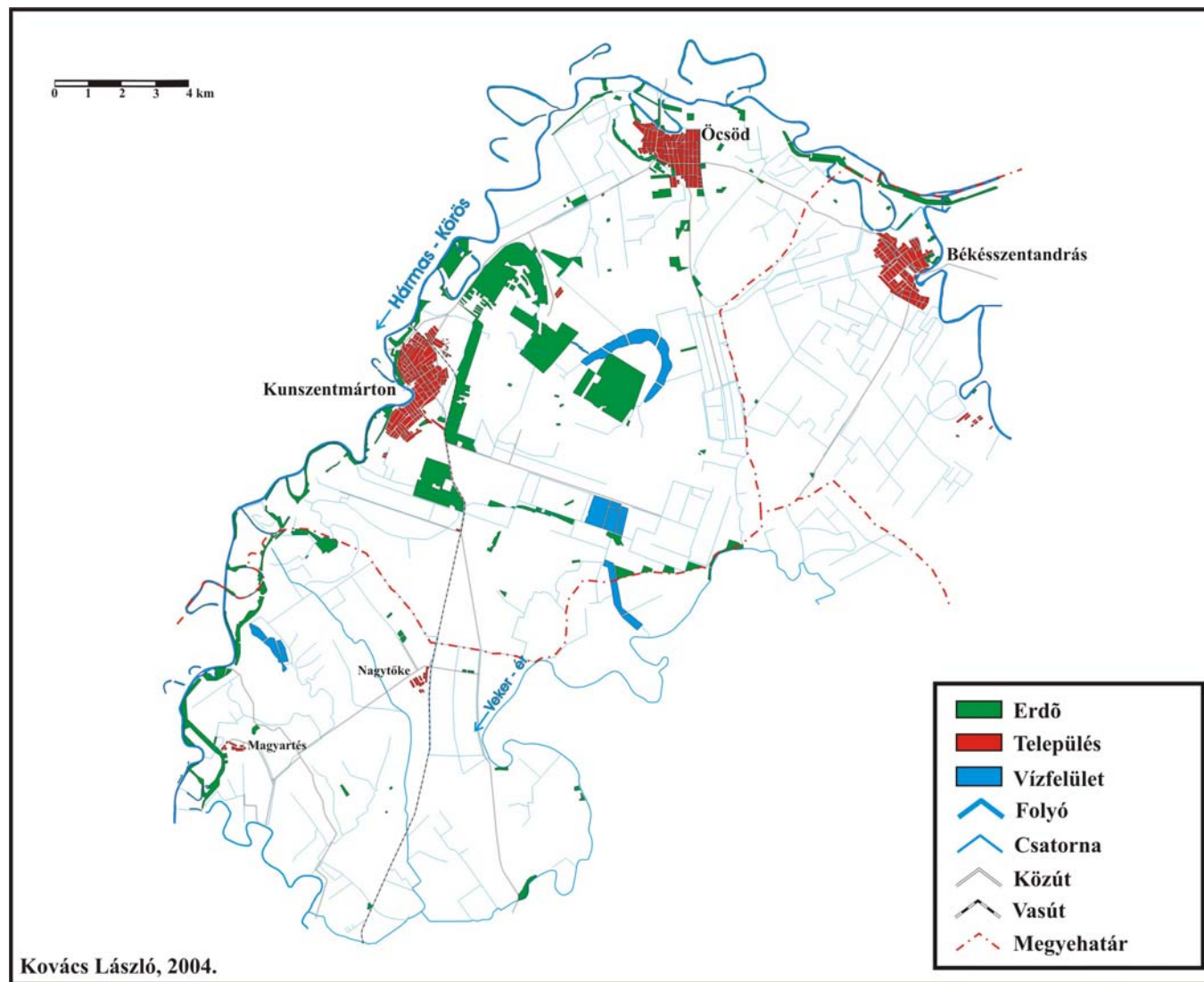
A Körösszög tipikus példája annak, miképp vált egy egykoron hatalmas, sokszínű vízi világgal rendelkező táj az emberi tevékenység következtében egy egyszerűbb, sivárabb kultúrtájjá. A táj napjainkban is alakul és fejlődik. A fejlesztési programok, tervek természetesen erre a területre is elkészültek. A tervezés során azonban a táj szerepe valamilyen szinten háttérbe szorult, pedig bármit is teszünk az a tájra hatással van. A három megye területén lévő táj együttes fejlesztése több nehézségbe ütközik. A jövő feladata hogy, a tervezés folyamán a táj vizsgálata ne csak a fejlesztések, hanem a táj szempontjából is megtörténjen, és összefogással, valamint a tervek összehangolásával a korábban felvázolt irányvonal tartható legyen a fenntarthatóság szem előtt tartásával.

IRODALOM

- Borsy, Z.** (1996) Az alföldi táj és átalakulása – A mi Alföldünk. Békéscsaba, Nagyalföld Alapítvány, pp. 5-17.
- Enyedi, A-né.** (1994) Öcsödről a fellelt anyagok és a szájhagyomány alapján. Tiszazugi Kalendárium, Szolnok
- Hajdú, Z.** (2000) A természetátalakítás történeti szakaszai az Alföldön. – Az Alföld történeti földrajza, Nyíregyháza, pp. 35-42.
- Marosi, S.** (1990) Magyarország kistájainak katasztere I. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, pp. 318-322.
- Mendöl, T.** (1990) Szarvas földrajza. Békéscsaba, pp. 9-33.
- Novák, L.** (1986) Településnéprajz. Nagykőrös, pp. 99-102., 171-196.
- Szabó, F.** (1987) Öcsöd története dokumentumokban 1715-1960. Szolnok megyei levéltári füzetek 10., Szolnok, pp. 59-61.
- Tóth, A.** (1997) A Közép-Tiszavidéki táj gyökeres megváltozása a folyószabályozási munkálatok nyomán. - A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát medencében, Gödöllő, Gödöllői Agrártudományi Egyetem, pp. 347-354.
- Tóth, T.-Molnár, Zs.-Bíró, M.-Forgách, B.** (1996) A Körös-völgyi Természetvédelmi terület tájtörténeti, zoológiai és botanikai felmérése és értékelése. Szarvas, Körös-Maros Vidéki Természetvédelmi Igazgatóság, pp. 2-13.

1. ábra A Körösszög az I. katonai felmérés idején

2. ábra A Körösszeg napjainkban